

Kozma Tamás

Határmenti együttműködés a felsőoktatásban: felzárkózási stratégiák és túlélési taktikák

Zárótanulmány

A kutatás támogatója: Művelődési és Közoktatási Minisztérium (508/1995 sz.)

A kutatás szervezője: Oktatókutató Intézet - KLTE neveléstudományi doktori program

Bírálok: Forray R. Katalin (Művelődési és Közoktatási Minisztérium), Imre Anna (Országos Közoktatási Intézet), Pusztay János (Berzsenyi Tanárképző Főiskola)

Tartalom

Összefoglalás

0 *Bevezetés*

- 0.1 Cél
- 0.2 Előzmények
- 0.3 A kutatás információi
- 0.4 Fogalmak
- 0.5 A tanulmány fölépítése

1 *Felsőoktatás a határmenti együttműködésekben*

- 1.1 A határmenti együttműködések társadalmi feltételei
- 1.2 Vonzáskörzetek
- 1.3 Egyetemek és főiskolák

2 *Magatartások 1: Fölzárkózás*

- 2.1 Események
- 2.2 Szereplők
- 2.3 Önértelmezések

3 *Magatartások 2: Túlélés*

- 3.1 A Szeged-Szabadka-Temesvár régió
- 3.2 "Túlélő" csoportok és taktikák
- 3.3 Önértelmezések

4 *"Régiók Európája: szándékok és eredmények*

- 4.1 A PHARE CBC program
- 4.2 Kitűzött célok - tényleges eredmények
- 4.3 Javaslat határmenti együttműködések támogatására

Irodalom

Összefoglalás

Ebben a kutatásban *a felsőoktatás határmenti együttműködéseit vizsgáltuk*. Kiemelt terepünk Magyarország északkeleti határszéle volt, vagyis a magyar-román-ukrán-szlovák határmenti térségek. Ehhez - korábbi vizsgálataink kiegészítésül - a magyar-román-szerb határmenti régiót is hozzákapcsoltuk. Eredményeinket a következőkben összegezzük.

1. A szakirodalom alapján *hagyományos és modern együttműködéseket különböztetünk meg* a határok mentén. Hagyományosnak nevezzük az olyan együttműködéseket, amelyek társadalmi kapcsolatokon alapulnak, és e társadalmi kapcsolatok időben /fontosságban megelőzik az államiságot kifejező és megtestesítő határt. Modernnek az olyan együttműködést nevezzük, amelynek során gazdasági, szolgáltató, kulturális funkciók alakulnak ki egy-egy határmenti város térségében, és a város vonzása túlnyúlik a fönnálló határon.

2. A tudományos és egyetemi központok határon túlnyúló vonzását jól ismerhetjük a történelemből. A felsőoktatás tömegessé válása idején nemcsak a nagy nemzetközi központok gyakorolnak vonzerőt, hanem kisebb térségek központjai is. *A határmenti felsőoktatási intézmények egymással egyeztetett képzési kínálattal jobban kielégíthetik potenciális közönségeik igényeit*, mintha képzési autarchiára rendezkednének be, vagy országuk belsejében keresnék partneri kapcsolataikat.

3. Az egyik vizsgált felsőoktatási magatartást "fözlárkózási stratégiának" neveztük el (Nagyvárad, Beregszász, Komárom). *A határ különböző oldalain lakók igyekeznek fözlárkózni a régió egészéhez*. Felsőoktatási intézmények alapítását kezdeményezik, hogy ezzel a régió egészében versenyképesek tudjanak maradni. Általában a régió modellt adó társadalmi csoportjának /csoportjainak magatartását követik. Sikerük a helyi elit politikai kultúrájának, egy konszolidált partner intézménynek, erős civil támogatásnak, valamint egy elbizonytalanodó állami centralizmusnak a függvénye. Tradicionális önértelmezésük két eleme a nemzettudat, illetve a felsőoktatás szimbólikus fölfogása.

4. A másik magatartásnak a "túlélési taktika" nevet választottuk. Azt értjük rajta, hogy *a régió perifériájából a lakosság a határ által leválasztott központba vándorol, hogy életkörülményeit javítsa*. A vizsgált régió (Szeged-Szabadka-Temesvár háromszög) történetileg erőteljesen modernizálódó térség, amelyben azonban erőteljesen érződik Budapest vonzása. Erre a régióban lakók nem felsőoktatási együttműködésekkel válaszolnak, hanem elvándorlással. Az elvándorlók elsősorban iskolázott, magyarul beszélő fiatalok, többségükben férfiak. Önértelmezésük egyfajta modernizációs ideológia, amivel az 1980-as évek magyarországi fiatalságát mintázzák.

5. Eredményeinket a PHARE CBC program célkitűzéseivel egybevetve a következőket állapítottuk meg. A program a határok mentén élők közti eltéréseiből indul ki, és olyan programokat támogat, amelyek csökkentik az eltéréseket, viszont növelik az együttműködéseket. Mint uniós program felülről lefelé működik, azaz a részt vevő országok kormányai jelölik ki a potenciális együttműködőket. Vizsgálataink ezzel szemben azt szemléltetik, hogy sikeres együttműködések - legalábbis a vizsgált határszéleken - alulról fölfelé alakulnak ki, és a határmenti lakosság egyfajta érdekazonosságán alapulnak. Ezért javasoljuk, hogy *a CBC vagy egyéb program a jövőben határmenti vonzasközpontok kifejléséhez járuljon hozzá*.

0 Bevezetés

0.1 Cél. A határmenti együttműködések - ezeknek az együttműködéseknek részben a méltánylása, részben a politikai indíttatású kezdeményezése - az 1980-as években vált kutatási slágertémává. Mára különösen is időszerűvé tették azok az európai uniós támogatások, amelyeknek az a céljuk, hogy az államhatárok mentén élők gazdasági és társadalmi (valamint, természetesen, a fizikai) közlekedését segítsék elő.

Jelen kutatás ebbe az összefüggésbe illeszkedett. Kiindulásként az alábbiakat tűztük magunk elé:

- a) leírni (föltárni) a felsőoktatásban kialakult manifeszt és látens együttműködési formákat,
- b) elemezni, hogy miként szolgálják a fölzárkózást az európai felsőoktatáshoz, illetve
- c) bemutatni, hogy mennyiben segítenek hozzá a felsőoktatás regionális szerepének kialakulásához (egy-egy intézmények túléléséhez adott határmenti régióban).

Az eredeti elképzeléshez képest - amely szerint összehasonlítottuk volna az ország keleti és nyugati határainak mentén működő felsőoktatási intézményeket - kutatásunk kényszerűen szűkült. A jelen fázisban csupán bizonyos együttműködések elemzésére futotta, és jórészt, bár nem kizárólag az ország keleti határmentével foglalkoztunk.

0.2 Előzmények. Bár érdeklődésünket kétségtelenül motiválta a már említett PHARE-program, kutatásunk mégis túlnyúlik a napi aktualitásokon. Számos ponton korábbi saját érdeklődésünkhöz kapcsolódik, illetve mások ilyen irányú munkásságát folytattuk. Így például

- a) A határmenti együttműködések korábbi saját elemzéseit (Forray R. K., Pribersky A. ed. 1992, Forray R. K., Imre A. 1994, Imre A. 1996). Ezeknek az együttműködéseknek a föltárását az 1990-es évek elején kezdtük el, amikor a határok jellege, illetve az államok vezetőinek politikai szándéka radikálisan megváltozott. Az első magyar-osztrák együttműködésben szervezett kutatás, illetve szakmai konferencia mindenekelőtt a nyugati határszélen folyó kooperációkra mutatott rá az oktatásban (Forray R. K., Pribersky A. ed. 1992). A további kutatás elsősorban a déli határszéleken folyt, ahol az együttműködések legális és féllegális formái is föltárultak (Imre A. 1994, 1996).
- b) Az 1980-as évek kisebbségi kutatásainak tanulságos nemzetközi összefoglalóját szerveztük meg és készítettük el a Nemzetközi Politikatudományi Társaság kisebbségkutató csoportjával együttműködve "Megosztott nemzetek" címmel (Kozma T. et al. ed. 1994) A nemzetközi kisebbségkutatók számára a "megosztott nemzet" meghatározás egyértelműbbnek látszott, mint a "határmenti együttműködés" elnevezés. Ennek megfelelően a megosztottság hatásait, nem pedig az együttműködés lehetőségeit elemeztük. Ez fölhívta a figyelmünket a tényekre is, nemcsak a politikai szándékokra.

c) Azok a regionális kutatások, amelyeket több mint egy évtizede végzünk, segítettek abban, hogy a határmenti együttműködések mögött ne csak politikai szándékokat keressünk, hanem helyi társadalmi kezdeményezéseket is (Forray R. K., Kozma T. 1992). Ha egy-egy régiót társadalmi egységként fogunk föl - még oly relatív társadalmi egységként is -, akkor kiderülhet, mely államhatárok mentén valószínűsíthető együttműködés, és hol marad reménytelen kezdeményezés. Az elemző etekintetben könnyű helyzetben van. Hiszen a modern Magyarország államhatárai számos helyen korábbi térségeket vágnak ketté. Így hát ezekben az esetekben a kooperálás nemmodern kívánalom, hanem korábbi együttműködések helyreállítása, fölelevenítése.

d) Az együttműködéseknek persze nem a felsőoktatás lehet a kitüntetett terepe. Sokkal inkább hagyományos társadalmi tevékenységek, amelyekben a tradíciók hatnak. Vagy pedig olyan mindennapi aktivitások, amelyekben az ott élők minél szélesebb rétegei vesznek részt (pl. kishatár-forgalom, árucseré). A felsőoktatásnak egy szempontból van fontos szerepe. A harmadfokú képzés a modernizáció fontos velejárója, a harmadfokú képzésben való részvétel - e részvétel aránya - a korszerűsödés nemzetközileg elfogadott mutatója (Ladányi A. 1996). Így hát a felsőoktatásba való bekapcsolódás, a felsőoktatási együttműködések - ha vannak és ahol vannak - mutatják az adott régió társadalmának fejlettségét.

e) Mindemellett természetesen növekvő aktualitása volt és van a nemzetközi segélyprogramok egyfajta monitorozásának. Tehát azoknak a követéses vizsgálatoknak, amelyek e segélyprogramok tényleges eredményeit a deklarált célokkal vetik egybe, és ennek alapján vonják meg egy-egy beavatkozás mérlegét. Jelen esetben a PHARE már említett együttműködési támogatásáról volt szó (*Cross-Border Cooperation*). Tanulságosnak tartottuk az elvárások szembesítését tényleges megvalósulásokkal, és ennek alapján javaslatokat további projektekre. Szerényebb mértékben bár, de hasonlóképp a határon túli oktatási együttműködések egyfajta hatékonyságvizsgálatának is fölfogható jelen kutatásunk.

0.3 A kutatás információi, az informálódás eljárásai. A kutatás jelen szakaszában - akárcsak a korábbiakban is - elsősorban területi statisztikákra, másodsorban esettanulmányokra támaszkodtunk.

a) A szakirodalom földolgozása az alapfogalmak következetes használatában segített (Vehrer 1997). Legfontosabb tanulságát alighanem úgy foglalhatjuk össze, hogy a határmentiségnek, a határokon átnyúló együttműködéseknek különös jelentősége van a vizsgált térségben, amit nehéz már európai példákhoz hasonlítani. Minden valószínűség szerint a történeti fejlődés bonyolult volta és összetettsége miatt válhat ez a régió a határmenti együttműködés példájává (lehetőségeit és lehetetlenségeit tekintve egyaránt).

b) A területi statisztikai elemzés az ország keleti régiójának társadalmi térszerkezetét tárta föl (Híves T., Radácsi I. 1997). A kép, amelyet így kaptunk, jobbára persze pillanatkép. Mindenesetre rögzíti azt a helyzetet, amelyet a világháború után fél évszázaddal, a demokratikus fordulat után csaknem egy évtizeddel találhatunk az ország keleti régiójában.

c) Az együttműködések három esetét tanulmányoztuk: a komáromi, a beregszászi és a nagyváradai magyar nyelvű főiskolát (Béres Cs, Mojzesné Székely K. 1996, Orosz I. 1996, Sidó Z. 1996). További eseteket is tanulmányozni kellene, amint ezt a kutatás és / vagy a politika lehetőségei maguk után hozzák (pl. a székelyföldi regionális egyetem elképzelését, a királyhelmeci felsőoktatás kísérletét vagy a kolozsvári magyar felsőoktatás ügyét). Adott keretek között erre az anyaggyűjtésre nem futotta. Általánosításainkat tehát az említett esettanulmányok alapján vontuk le ("felzárkózási stratégiák").

d) Kérdezéssel kombinált esettanulmányt végeztünk továbbá temesvári egyetemi hallgatók körében (Kántor Z. 1997). Itt, Magyarország déli határmentén az északkeletitől markánsan eltérő társadalmi magatartásokkal találkoztunk. Ezek a magatartások jobban elemezhetők az ún. "agyelszívás" mintájára, mint határokon átnyúló együttműködésként. A jelenséget, összehasonlítás céljából "túlélési taktikának" neveztük el.

e) Végül eredményeinket igyekeztünk azokkal az elvárásokkal is összemérni, amelyeket a PHARE CBC program fogalmazott meg (Süli-Zakar I. 1996). Kutatásunk eredményeképpen megállapítható, hogy az északkeleti régióban megfigyelt eddigi magatartások nyilvánvalóan ellentétesek azzal, ahogy a PHARE program tervezői ezt a térséget látták és amilyen hatást támogatásaiknak terveztek. Kérdés - amit javaslatok formájában is érdemes végül megfogalmazni -, hogy a program milyen módosításai vihetnek közelebb az eredeti elgondolásokhoz ("a régiók Európája") az általunk vizsgált térségben.

0.4 Fogalmak. Vizsgálataink néhány kulcsfogalmát érdemes előjáróban meghatározni. E kulcsfogalmakat ebben a zárótanulmányban - illetve a kutatások folyamán - az alábbi értelemben használtuk.

a) *A népesség térszerkezete, helyi társadalmak.* A népesség térszerkezetén a településeknek (lakott helyeknek) azt a struktúráját értjük, amelyeknek keretei között adott térség lakossága él. Természetesen nemcsak lakóhelyre gondolunk, hanem egyben a munkahelyekre is. Ezeket egészíti ki, teszi egységessé a szolgáltatások és ellátások helyi rendszere (közlekedés, fogyasztás, oktatás stb.) Ha mindezek alapján kötelek fonódnak az adott térség lakosai között, akkor helyi társadalmak alakulnak ki.

b) *Társadalmi magatartások: együttműködés és/vagy rivalizálás.* A határmenti együttműködés sajátos magatartásokat föltételez a határok környékén élők közt. Az együttműködésnek számos lehetősége van. A kutatás egyik kérdése, hogy ezek közül mi valósul meg ténylegesen (gazdasági, társadalmi, politikai, kulturális stb. téren). Együttműködés és rivalizálás társfogalmak, és a kérdés valójában az, hogy melyik milyen területi-társadalmi körökben érvényesül (kik tartoznak össze és kiket tekintenek versenytársaknak). A határmenti együttműködés szorgalmazói azt föltételezik, hogy a határ mentén élők különféle okokból együttműködnek. A megosztott nemzetek vizsgálata viszont éppen a különböző szintű és mértékű rivalizálásról tanúskodik. A mi vizsgálatunk kérdése az, hogy együttműködés és rivalizálás milyen körben, mely eszközökkel és milyen arányban érvényes az általunk vizsgált határ(ok) mentén.

b) *Régiók, térségek, vonzáskörzetek.* A "térség" kifejezést az államok területénél kisebb egységekre használjuk, a "régió" kifejezést pedig a nagyobb térségekre. Sajnos, a vizsgált régió esetében - mint ahogy egyetlen régióiban sem - ez nem ennyire egyszerű. A "térségek" ugyanis átnyúlhatnak az államhatárokon, a régiók Európájának pedig az alapgondolata, hogy ne csak államok közelítsenek egymáshoz, hanem állami szuverenitással nem rendelkező területi-társadalmi közösségek is. Mindenesetre mind a térség, mind a régió valamilyen nem politikai szándék által létrehozott területi egység. Létrehozásában különböző rendű-rangú központjainak jut nagy szerep (vonzáskörzet).

c) *Harmadfokú képzés, felsőoktatás.* E vonzáskörzetek azon centrumok körül alakulnak ki, amelyek szolgáltatásokat nyújtanak a környékükön lakóknak. Köztük fontos szerepe van az oktatásnak. Mennél több ember veszi igénybe ezt a szolgáltatást, annál erőteljesebb az integrációs erő, vagyis az elemi oktatás integrálja leginkább ebben a tekintetben az egy területen élőket. A harmadfokú képzés fontossága most van növekvőben. Minél többen akarnak tovább tanulni középfok után (post-secondary képzések), annál erőteljesebb integráló ereje van egy-egy felsőoktatási intézménynek. Azokat a térségeket köti össze egymással, ahonnan a harmadfokú képzést igénybe veszik. Jelentőségét növeli az a körülmény, hogy fiatalos és képzett népességet integrál, amely azután érdekeit határozottan és sikeresen képes képviselni (azaz tehát egyfajta lokális elitet képez).

0.5 A tanulmány fölépítése. A fentieket is figyelembe véve, tanulmányunk fölépítése a következő.

a) *Az első részben* bemutatjuk kutatásunk értelmezési keretét, a határmenti oktatási együttműködések vizsgálatának és értelmezésének "filozófiáját".

b) *A második részben* ismertetjük azokat a "fölzárkózási stratégiákat", amelyeket a vizsgált régióban találtunk.

c) *A harmadik részben* elemezzük egy másfajta magatartás megjelenését, amit - előzetesen - "túlélési taktikának" neveztünk el.

d) Végül (*negyedik rész*) következtetéseket vonunk le a "régiók Európája" gondolat és e gondolatot támogató PHARE program kivitelezhetőségéről.

1 Felsőoktatás a határmenti együttműködésekben Értelmezési keret

Ebben a részben azt vizsgáljuk, hogy milyen szerepe van a felsőoktatásnak a határmenti együttműködések kialakulásában. Három kérdéssel foglalkozunk:

- a) Hol, hogyan, milyen feltételek közt alakulnak ki, válnak tartóssá együttműködések a határ két oldalán lakók között?
- b) Milyen szerepük van ezeknek az együttműködéseknek az alakulásában a különböző gazdasági, politikai és kulturális tevékenységeknek?
- c) Hogyan illeszkedik az oktatás, közelebbről a felsőoktatás az így fölvázolt képbe?

1.1 A határmenti együttműködések társadalmi feltételei. *A határ két oldalán lakók közt akkor bontakozik ki együttműködés - életük különböző területein -, ha egyfajta területi-társadalmi közösséget alkotnak. Vagyis ha a határ két oldalán élőket társadalmi kapcsolatok kötik össze, és ezek a kapcsolatok időben / fontosságban megelőzik az államiságot kifejező és megtestesítő határt.*

- a) Az ilyen határmenti együttműködés jellegzetes példái azok a *nomád (nomadizáló) népek*, amelyek, nem véve figyelembe az államhatárokat, ezeken keresztül vonulnak, vagy átmenetileg a széleiken állapodnak meg. A nemzetközi szakirodalom számos ilyen példát tud nomád arabok, vándor cigányság, szibériai vagy dél-amerikai pásztornépek közt (Morokvasic M. ed. 1984, Kozma T. et al. ed. 1994). Az ilyen határmenti együttélések természetes velejárója az együttműködés az állami határ által szétválasztott közösségek közt, amelyek tulajdonképp nem is veszik kellően figyelembe a határ meglétét - ha csak nem kényszerítik őket rá. Az államhatár területi egységet fejez ki. A nomadizáló közösség azonban nem területi azonosságtudattal él, hanem származási azonosságtudattal. Számukra tehát fontosabb a közös származás, mint a közös terület tudata.
- b) A határmenti együttműködések megalapozza, ha *a jelenlegi határ történetileg már kialakult területi-társadalmi közösséget választ szét*. Nekünk, magyaroknak természetesen ilyenkor a trianoni államhatárok jutnak az eszünkbe, alább majd látjuk, mennyi joggal. "Megosztott nemzeteket" azonban Európa-szerte találhatunk: baszkokat, flamandokat, íreket, németeket, frizeket, svédeket (Finnországban), baltiakat, lengyeleket, románokat, kurdokat, albánokat, szerbeket - hogy csak a legismertebbeket említsük a magyarok mellett (Kozma T. et al. ed. 1994). A magyarság helyzete tehát nem különleges, legfőljebb arányaiban.
- c) Az így megosztott területi-társadalmi közösség *annál intenzívebben működik együtt, mennél tudatosabb politikai (kulturális) vezetői vannak*. Ez a tudatosság attól függ, hogy adott területi-társadalmi együttélés milyen fokon állt a politikai fejlődésben - a hagyományos szomszédsági viszonyoktól egészen az államiság határáig. Sajátos példái az ilyen együttműködéseknek azok a "megosztott nemzetek", akik történetileg területi-társadalmi közösségben éltek, majd pedig különböző hódítók csatolták magukhoz őket (pl. Magyarország három részre szakadása a XVI., Lengyelország

felosztása a XVIII. században stb.). Az így kialakult határok mentén az együttműködés természetesen politikai töltetűvé válik, és célja előbb-utóbb az őket elválasztó államhatárok módosítása is lehet.

d) Együttműködés alakul azonban ki a határok mentén élők közt akkor is, ha nem a politikai identitás, hanem *tartós együttélés köti őket össze*. Ebben az esetben a határ már régebben kialakult térségeket, régiókat választ szét, amelyek lakói folytatják tradicionális szomszédsági vagy családi, rokoni alapú együttműködésüket annak ellenére, hogy államilag el vannak választva egymástól. Ennek számos példáját találjuk ma a Balkánon, ahol a politikai identitástudat is csak most formálódik, és ahol az Ottomán Birodalom romjain a balkáni államok csak a XIX-XX. század fordulóján váltak függetlenekké. A mai Magyarország esetében is számos térséget sorolhatunk föl: a Muraközt, a Bácskát, a bihari vagy a beregi térséget, a Csallóközt vagy akár Burgenlandot. A tradicionális közösség meglétét - a határ két oldalán - a közös nyelv (anyanyelv) szimbolizálja, illetve az aktív két- és többnyelvűség jelzi.

e) A határmenti együttműködést a domborzati viszonyok mellett *infrastrukturális feltételek is segíthetik vagy hátráltathatják* (Princz Gy., Teleki P. é.n.) Határokat hagyományosan folyók mentén, hegygerinceken, tengerparton húztak meg - tehát olyan domborzati viszonyok figyelembe vételével, amelyek akadályozták a közlekedést. Következésképp az azonos domborzatú térségek, medencék, folyóközök stb. segíthetik az együttműködőket. Még inkább segíti őket a közlekedés kedvező kiépítettsége, bizonyos szolgáltatások elérhetősége, esetleges közös létesítmények, illetve a közös termelés vagy nyersanyag.

f) Természetesen *jelentős a szerepe a már többször említett "állami akaratnak"*. A világháborút követő szovjet érdekszférában lakók személyesen tapasztalhatták, hogyan zárják le az államhatárokat a totális államok, diktatúrák. Az 1989/90-es fordulat etekintetben éppoly jelentős Európa keleti részében, mint az európai közösség kezdetei voltak a kontinens nyugati felében nem sokkal a háború után. Nem véletlen tehát, hogy a határmenti együttműködésekre itt és most terelődik rá a megújult figyelem.

1.2 Vonzáskörzetek. Tradicionális közösség a határ mindkét oldalán - ez a határmenti együttműködés hagyományos magyarázata. A modern magyarázat az, ha olyan gazdasági, kulturális, szolgáltató funkciók alakulnak ki a határmenti térségekben, amelyek túllépnek a meglévő határon, és fokozatosan eljelentéktelenítik.

a) *Közlekedési és / vagy kereskedelmi csomópont* a határ egyik oldalán, amely szolgáltatást nyújt a határ túloldalán lakóknak is. Nemzetközi kikötők, repülőterek, bevásárló központok, speciális piacok, tőzsde tartoznak ide. Ezek a szolgáltatások később alakultak ki, mint a fönnálló államhatárok. Dinamikus gazdasági fejlődés, egészséges kooperáció esetén a határok lassan fölöslegessé válnak (a határok "légiesítése", "átjárhatósága" stb.).

b) *Dinamikus növekvő gazdaság* a határ egyik oldalán, amely munkaerőt szív föl a határ túloldaláról is. Így például a XIX. században a bányászat és a nehézipar, a XX. század első felében a gépipar és a vegyipar, a század végén az elektronika tartozik ide. (Vö. a kontinens nagyipari régióit.) Ezek a térségek vonzzák a munkaerőt, kialakul a térségi beingázás, megindul a jövedelmi viszonyok kiegyenlítődése a határ két oldalán.

c) *Humán szolgáltatások*, amelyek - valamely sajátos okból - a határ egyik felén vonzóbbak, mint a másikon. Például az olcsóbb gyógykezelés a volt szocialista országokban, gyógyforrások és gyógyüdülés, tájvédelmi körzetek, üdülő övezetek. Sajátos fajtája a nyelvtanítás (ha a határ túloldalán más nyelvűek élnek, pl. franciák a német vagy a spanyol határ mentén, németek a kelet-európai határok mentén stb.). A humán szolgáltatások közt az olyan oktatásnak van kitüntetett szerepe, amely valamiképp "piacosodik", egyúttal egyedi tanítást és tanulást tesz lehetővé, illetve sajátos igényeket kíván kielégíteni.

d) *A tömegkommunikáció bizonyos formái*, amelyeknek azonos közönsége van a határ mindkét oldalán (például a nyugat-berlini tévé hatása az egykori Kelet-Berlin lakosságára, vagy a regionális műsorközvetítések Magyarország déli vagy keleti határán). Bár maga a tömegkommunikációs technika egyre kevésbé van helyhez kötve, az információ azonban, amelyet közvetít, nagyon is helyhez és időhöz kötött. Ilyenformán tehát a helyi rádiók, televíziók, kiegészülve a média hagyományos formáival (újságok, szórólapok) hatékonyan elősegítik a határ menti együttműködéseket.

Az ilyen és hasonló szolgáltatások hagyományosan városokban koncentrálódnak. Ezért - és az egyszerűség kedvéért is - azt mondhatjuk, hogy *a korszerű határmenti együttműködések egy-egy város vonzáskörzetében virágznak föl igazán*. Olyan városokra gondolunk, amelyek vonzást gyakorolnak térségükre akkor is, ha annak egy részét történetesen határ választja el. Ebben az értelemben Európa térképe szinte átrajzolható aszerint, hogy melyik régióra melyik európai nagyváros gyakorol meghatározó vonzást. Jó példa Berlin funkcióinak újjáéledése csakúgy, mint az egykori Szovjetunió utódállamainak újabb keletű fővárosai. Közép-Európában még mindig meghatározónak számít a Bécs-Prága-Budapest háromszög e régió városhálózatában, a Balkán déli részére Isztambul gyakorol szívóhatást stb. E nagyvárosi vonzások átlépik az aktuális határokat, együttműködésre készítetve a határ túloldalán lakókat is.

Az elmondottakra példa Bécs növekvő vonzereje, amely - egyes tapasztalatok szerint - mára körülbelül Székesfehérvárig nyúlik Magyarországon (megfelelő szlovákiai vagy szlovéniai adatok nem állnak rendelkezésünkre) (Rechnitzer J. ed. 1996). Ez történetileg is így volt, hiszen a kiegyezés utáni Magyarországon az iparosodás éppen ott indult meg erőteljesen, ahová az akkori Bécs és az ausztriai iparosítás hatása elért (Győr, illetve a máig kivehető Duna menti konurbáció).

Hasonló hatásuk van - ha gyöngébb is - *azoknak a várospárosoknak, amelyekben történetileg funkciómegosztás jött létre* (Princz Gy., Teleki P. é.n.). E várospárosok megléte közismert az urbanizációk történetéből (Athén - Spárta példája nyomán). Kevésbé elemzett, hogy miként is oszlottak meg a funkcióik. Mégis határozottan kivehető, hogy a gazdasági (termelési-kereskedelmi), illetve a szimbolikus (pl. igazgatási, törvényhozási, kulturális) funkciók külön települtek. Egy centrumba telepítésük sokszor csak későbbi fejlemény, s a történetileg kialakult várospárosokban e funkciók kivehetően elkülönültek. Ha államhatár választja szét őket, lehet, hogy nem funkcionálnak többé együtt. De arra is van esély és példa, hogy a funkciók ilyen megoszlása továbbra is megmarad, ami biztosítja a határmenti együttműködést is e városok között.

Ha az elemzett térségeket - főként az Alföld északkeleti részén - vizsgáljuk, mind a városi vonzásokörzetekre, mind az említett várospárosokra megtaláljuk a példákat. *A trianoni határok ilyen várospárosokat vágtak szét*, amikor Kassát és Miskolcot, Debrecent és Nagyváradot, Szegedet és Szabadkát stb. elvágták egymástól. Tekintve a világháború óta fennálló politikai szándékokat, a városok közti funkciómegoszlás csak látenszen vagy sehogy sem érvényesülhetett. Nem csoda hát, ha az 1989/90-es fordulatot követően helyenként drámai gyorsasággal állt vissza a kooperáció. Ahol e városi funkciómegoszlás még élő, ott számítani lehet a határmenti együttműködés további föllendülésére is (Híves T., Radácsi I. 1997).

A valódi gondot azok a határszakaszok jelentik, amelyek *városhiányos térségeket választanak szét*. Ha ezekben a térségekben a tradicionális területi-társadalmi közösségek nem éleszthetők föl, akkor itt együttműködés alig szervezhető. A megvizsgált határmenti térségek közül ilyennek valószínűsítjük például a beregi térséget. Együttműködési problémái - eltekintve az államközi politika mindenkori állásától - ezekre az okokra vezethetők vissza.

1.3 Egyetemek és főiskolák. Az egyetemek és akadémiák (ma főiskolát mondanánk) határokon átnyúló hatása Európa-szerte ismert és jelentős volt. Oktatóik és a tudomány, amelyet műveltek és terjesztettek, nemzetközinek minősült. Vonzásokörzeteik pedig hasonlóképp keresztezték a határokat, mint ahogy a városi vonzásokörzetek általában is keresztezheték. Ezzel kapcsolatban azonban figyelembe kell vennünk az adott térség ún. tanulási potenciálját, a rendelkezésre álló intézményeket, illetve azokat az oktatási rendszereket, amelyekbe ezek az intézmények betagozódnak.

a) Egy korábbi vizsgálatban föltártuk, hogyan változik az észak-alföldi régió magyarországi oldalán a 18-23 évesek aránya, illetve milyen a várható iskolázottságuk (Kozma T. et al. 1996). Megállapítottuk, hogy a demográfiai hullámvölgy ellenére - amely az ezredfordulón eléri az említett korcsoportot is - ebben a térségben viszonylag magas a fiatalok aránya. Ugyanakkor azt is megállapítottuk, hogy iskolázottságuk a magyarországi átlagnál alacsonyabb. Mindez azt jelenti, hogy a régió magyarországi (határ)oldalán stabil, illetve növekszik a tanulási potenciál középfok után. Várható azonban, hogy elsősorban nem egyetemi lehetőségeket keresnek a továbbtanulásra, hanem ún. harmadfokú intézményeket. Sajnos, nem állnak rendelkezésünkre a megfelelő statisztikai adatok a régió ukrainai, szlovákiai, illetve romániai oldalán. Saját és mások korábbi kutatásai alapján azonban azt föltételezzük, hogy a régióban lakók népesedési és tanulási magatartása a magyarországihoz hasonlóan alakulhat. Ezért föltételezzük azt is, hogy ebben a régióban - a határok különböző oldalain - olyan tanulási igények keletkeznek, amelyeket közép- és felsőfokú szakképző intézmények elégíthetnek ki.

b) A történeti áttekintés azt mutatta, hogy a határ különböző oldalain, de elsősorban a mai Szlovákia területén a felsőoktatás jelentős intézményei alakultak ki, illetve telepedtek meg. A Kassa-Eperjes-Miskolc körzetben felekezeti (elsősorban evangélikus) felsőoktatás, amely gyökereiben a reformációig nyúlik vissza. Hasonló intézménye a régiónak a Debreceni Református Kollégium, illetve az arra rátelepített egyetem. A Debrecen-Nagyvárad várospárosban így a felsőoktatás az egyébként kulturálisan elmaradottabb Debrecenbe összpontosult, míg Nagyvárad a kereskedelem, a kultúra, valamint az egyházi (katolikus) és az állami igazgatás központja. A Kárpátalja városhiányos térség, amelynek tanítóképzését a századfordulón kezdték fejleszteni. Ez az a történeti háttér, amelyen a felsőoktatási intézmények ebben a

régióban szerveződnek (Híves T., Radácsi I. 1997). Megállapítható, hogy a tudományos központ a debreceni egyetemi centrum maradt. Mellette a miskolci, kassai, ungvári, illetve nagyváradai egyetem későbbi képződmény, amely elsősorban szűken szakmai jellegű.

c) A régiónak ebbe a felsőoktatási intézményhálózatába illeszkednek bele további olyan, elsősorban szakképző intézmények, amelyek az adott térség tanulási igényeit hivatottak kielégíteni. Várható, hogy ezek az intézmények elsősorban harmadfokú képzést nyújtanak majd egy vagy néhány foglalkozásban. Kívánatos, hogy kapacitásaikat a régió már meglévő intézményeit figyelembe véve alakítsák ki, és ezzel munkamegosztást hozzanak létre a régió intézményei között. Erre a mind hasonlóbbá váló felsőoktatási irányítások is ösztönözhetik őket (normatív finanszírozás, tandíjas képzés, nemzetközi kooperáció a tudományos továbbképzésben). A fejlődést ebbe az irányba nyomná a kibontakozó nemzetközi megállapodások (Kárpátok Eurorégió, Süli-Zakar I. 1996). Akadályozhatják viszont azok a szándékok, amelyek egy-egy országon belül - a közoktatás mintájára - megkezdték a felsőoktatás nemzeti intézményrendszerének kialakítását.

2 Magatartások 1: Fölzárkózás

A határmenti együttműködéseket vizsgálva az egyik jellegzetes magatartást "fölzárkózási stratégiának" neveztük el. Ezen azt értjük, hogy *a határ különböző oldalain lakók igyekeznek fölzárkózni a régió egészéhez*. Felsőoktatási intézmények alapítására törekszenek, hogy ezzel a régió egészében versenyképesek tudjanak maradni. Általában is arra törekszenek, hogy a régióban modell értékű társadalmi rétegeket kövessék.

A jelen vizsgálatban három esettanulmány készült a fölzárkózó stratégiáról (Béres Cs., Mojzesné Székely K. 1996, Orosz I. 1996, Sidó Z. 1996) . Alábbi megállapításaink túlnyomóan ezeken az esettanulmányokon alapulnak, kisebb részben pedig a vonatkozó irodalomra támaszkodunk. Ismertetni fogjuk az eseményeket, amelyek magyar (tannyelvű) intézmények alapításához, de legalábbis az alapítás kísérleteihez vezettek. Bemutatjuk az események szereplőit. Végül pedig elemezzük az intézmények alapítóinak önértelmezéseit és önreflexióit.

2.1 Események. Az 1989/90-es fordulatot követően a magyar-szlovák, magyar-orsz (később ukrán), illetve a magyar-román határ menti térségekben magyar nyelvű felsőoktatási intézmények alapítása kezdődött meg. Vizsgálatunk - jelen állásában - a nagyváradi Sulyok István Református Főiskolára, a beregszászi Kárpátaljai Tanárképző Főiskolára, valamint a komáromi Városi Egyetemre terjedt ki.

a) A *Sulyok István Református Főiskolát* a Királyhágó melléki református egyházkerület hívta életre 1990-ben. Kezdetben csak levelező oktatást szerveztek leendő hitoktatóknak (1990), 1991-től azonban nappali tagozaton is oktatnak. Az oktatást hagyományosan két szakon folytatják. Az esettanulmány megírásának idején hitoktató-nyelvtanár (német), hitoktató-jogász és hitoktató-diakónus képzés folyt. A hitoktató képzés egyházi erővel folytatódik (ez volt és maradt az alapképzés, amely biztosítja a felekezeti intézmény legitimitását). A szakpárokat a Kossuth Lajos Tudományegyetem tanárai oktatják (a diakónus képzés megféleltethető a Debrecenben folyó szociális munkás képzésnek, a tanárképzésben pedig az egyetem pszichológusai és germanistái is részt vesznek). Az intézmény megszervezésében számottevően közrejátszott a református egyházon belüli feszültség a rendszerváltozás időszakában, a Királyhágó melléki magyarság (vezetőinek) törekvése arra, hogy a volt Partium se maradjon anyanyelvi intézmény nélkül. De főként az a körülmény, hogy a romániai felsőoktatás szűk felvételi keretszámait a Ceausescu-rendszerben politikailag ellenőrizték, a felsőoktatási rendszert - akárcsak az egész oktatást - államilag (központilag) szorosan kontrollálták, és a rendszer, a rezsím összeomlása után - törvényileg szabályozatlan maradt. Ez lehetővé tette a legkülönfélébb vállalkozások megjelenését a harmadfokú képzésben. Minthogy azonban a vállalkozási alapú képzésnek a térségben sem piaca, sem hagyománya nem volt, az így megjelenő intézmények mind "felsőoktatási intézményként" határozták meg magukat. A romániai felsőoktatási törvény megszületése óta ezek az intézmények többségükben igen nehéz helyzetbe kerültek, engedélyezésük (akkreditációjuk) nemzetközi normák szerint kell történjen. A Sulyok Főiskola helyzete annyival könnyebb, hogy mögötte legitim szervezet, a református egyház áll. Az esettanulmányból kitűnik, hogy megtalálták a személyi kapcsolatokat a kolozsvári Babes-Bolyai Egyetemmel (bár a leírás az informális kapcsolatokat fontosságát emeli ki), és várható, hogy ez az intézmény lesz

segítségükre az akkreditáció során. Vélhető emellett, hogy a kolozsvári Protestáns Teológiai Főiskola - amennyiben az állam elismeri egyetemi fokúnak - szintén közreműködhet az akkreditációban.

b) A *beregszászi magyar tanárképző főiskola* alapítása 1993-ban kezdődött. Ekkor jegyezték be azt az alapítványt (Kárpátaljai Magyar Főiskoláért Alapítvány), amelyet a Magyar Pedagógus Szövetség, a Magyar Kulturális Szövetség, a kárpátaljai református, illetve római katolikus egyház, valamint a beregszászi városi tanács alapított. Egyelőre azonban csak ún. speciális képzést indíthattak - tehát olyan képzést, amely nem ad államilag elismert diplomát -, hiszen maga az intézmény még nem volt államilag elismerve. A speciális képzést, amely magyar nyelven folyt, a Bessenyei György Tanárképző Főiskola (Nyíregyháza) biztosította, kihelyezett tagozatként szervezve meg mindkét helyen az oktatást. A főiskolát 1996-ban államilag elismert magán felsőoktatási intézményként nyitották meg. Megnyitását három évnyi bürokratikus huzavona előzte meg, mindkét ország felső szintű vezetőinek megállapodásaival, közbelépéseivel, valamint a közbülső és helyi szinteken tengernyi félelemmel, félreértésekkel és félremagyarázásokkal. Megindulását nem kevés szakmai versengés is kísérte a régió már meglévő felsőoktatási intézményei részéről (ungvári egyetem, munkácsi tanítóképző), amelyek szintén számot tartanak a magyar nyelvű hallgatókra, bár csak részben biztosítanak (biztosíthatnak) nekik anyanyelvi programokat. Elősegítette viszont az indulást a református egyház, amely épületet biztosított az induló intézménynek.

c) A *komáromi városi egyetem* 1992-ben indult. Szemben a korábbiakkal, ezt az önkormányzat kezdeményezte, és az biztosította az első helyiségeit is (később, többek közt, a református püspöki hivatal is bekapcsolódott). Sajátos helyzetét jellemzi, hogy a környékbeli magyar nyelvű középiskolák is a támogatók közt szerepeltek, valamint hogy tengeren túli magyar támogatást is sikerült szerezni hozzá. Eredetileg a győri Apáczai Tanítóképző Főiskola, a soproni Benedek Elek Óvóképző, valamint a budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem kihelyezett tagozatainak konzultációs központja volt, később a Kertészeti Egyetem (kecskeméti főiskolai kar) is bekapcsolódott a képzésbe. Jelenleg is az ezen intézmények által szervezett és működtetett tagozatokon folyik a képzés, munka melletti formában. Az esettanulmányból kivehető, hogy az intézmény éles vitahelyzetben van a jelenlegi kormányzattal, hiszen a felsőoktatás szlovákiai rendszeréhez és törvényi szabályozásához nem illeszkedik. Ezért a forma, amelyet kialakítottak, sérülékeny, jóllehet mindeddig sikerült megtalálni fönntartásának még legitim módját. Az esettanulmány alapján az jósolható, hogy ez az oktatási forma, amely leginkább emlékeztet a nem hagyományos távoktatási és konzultációs központokra, a régió igényeit figyelembe véve a leginkább keresett. Ugyanakkor a hagyományos felsőoktatási rendszerbe akkor is nehezen illeszthető, ha leszámítjuk az ellene indított ideológiai színezetű támadásokat.

2.2 Szereplők. Mindhárom esetnek megvannak az egymással jól azonosítható, illetve a közös szereplői. Magatartásukat neveztük el az imént "földrakózási stratégiának". E szereplők közül alább a helyi politikai-kulturális elitet, a magyarországi felsőoktatás intézményeit, az állami irányító szerveket, illetve a civil szervezetek meglétét vagy hiányát emeljük ki.

a) *Helyi politikai-kulturális elit.* A nagyváradi főiskolát a Királyhágó melléki Református Egyház kezdeményezte. Ebben a történetben az RMDSz nem kapott jelentős szerepet (minden bizonnyal azért, mert számára a Bólyai Egyetem visszaállítása a tét). A tét is kisebb volt itt, hiszen Románia területén más magyar nyelvű felsőoktatási kezdeményezések is megjelentek (Csíkszereda, székelyföldi "regionális egyetem" és ennek "tagintézményei" stb.). Így tehát a nagyváradi történetet nevezhetjük a három körül a leginkább tradicionálisnak. Annál is inkább, mert itt egyfajta önerőre támaszkodás is nyilvánvaló, nincsenek tengeren túli vagy akárcsak európai szintű támogatók. Ezzel szemben a beregszászi főiskola elsődlegesen a magyarok kulturális szövetségének, illetve a magyar pedagógusok szervezetének a kezdeményezése. Kétségtelenül szerepet kapnak benne az egyházak is (nemcsak a református), de szerepük a közreműködés, nem pedig a kezdeményezés. Viszont közreműködőként megjelenik a helyi közigazgatás (ez nem jelent meg Nagyváradon). A politikai-kulturális vezető réteg a beregszászi történetben inkább világi, mint egyházi jellegű, és támaszkodhat az "államhatalom" helyi szintjére. Itt a tipikus posztkommunista helyzettel találkozunk, amikor az irányításban működők nagyobb nyomattal szándékoznak föllépni, mint a civil és egyházi szerveződések. A komáromi esetben is szerepel a (református) egyház, szerepe azonban csak kiegészítés az oktatásügyi és a civil szervezetek akciója mellett. A kezdeményezés nem túl hatásos, de a leginkább modernizált. Itt egy szakértelmiség keres társadalmi támogatást saját szakmai - noha politikai színezetű - kezdeményezéséhez. A három eset jól tükrözi a helyi elit modernizálódásának fokát és politikai kultúrájának különbözőségeit.

b) *Magyarországi intézmények.* A fölzárkózási stratégia fontos szereplői a magyarországi intézmények. Jelentős szerep a határmenti intézményeknek jut (Győr, Nyíregyháza, Debrecen), más intézmények inkább kiegészítésül, nem ritkán csak epizód szereplőként jelennek meg (ahogy egyéb kezdeményezésekben is ott vannak, pl. Királyhelmece, Csíkszeredában stb.). Úgy tűnik, sikeres intézményalapításhoz olyan konszolidált felsőoktatási intézményre van szükség a határ magyarországi oldaláról, amely nem a saját létfenntartásáért küzd, hanem szakmailag is legitimálni tudja a határ túloldalán keletkező felsőoktatási intézményt. Annál is inkább, mert a magyarországi intézmények modern képzési kínálatai (pl. vállalkozó képzés, menedzser tanfolyamok, agrároktatás) valójában eltér a régióbeliek keresletétől. Ez a kereslet meglehetősen konzervatív (pedagógus), úgy tűnik, nem indult meg még a modernizálódás útján. Az esettanulmányok alapján úgy véljük, hogy a szóban forgó határmenti intézmények egyik fontos (noha rejtett) funkciója egy, elsősorban érettségizett lányokra jellemző, a verbális kommunikációhoz (anyanyelv) erősen kötődő harmadfokú képzési igény kielégítése.

c) *Állami irányító szervek.* A felsőoktatás tradicionális hálózatán akkor sikerült részt ütni, amikor a központi irányítás meggyöngyült (Romániában az előző rezsim bukása, Szlovákiában és Ukrajnában pedig a függetlenség kikiáltása után közvetlenül). Ebből azt a tanulságot vonjuk le, hogy a régió sajátos felsőoktatási igényeit a megszokott központi irányítás nem vagy nem jól érzékeli. Ebből súlyos, bürokratikus huzavonák keletkeznek, amelyek máris létükben fenyegetik a még csak alig létrejött intézményeket. Nem jöttek még létre a harmadfokú képzés iránti igények kielégítésének világnézeti, politikai és szektor semleges szabályozásai, amelyek birtokában az intézmény alapítás mintegy automatikusan ("normatívan") volna

elbíráható. Sőt a leírásokból éppen az tűnik ki, hogy még a nevében ilyen nem kormányzati szervezet (akkreditációs bizottság) is a kormányzati politika szolgálatára használható föl. Mindez szinten törvényszerűen váltja ki az állami szintű beavatkozásokat a magyarországi fél részéről, aminek eredményeképp egy regionális harmadfokú képzés ügye államközi politika rangjára emelkedik, problémái pedig eszkalálódnak. Magyarországi részről is világos a kormányzati szintű beavatkozás, még ha ez a beavatkozás többé vagy kevésbé magán viseli is a piaci színezetet (Illyés Alapítvány, Soros Alapítvány).

d) *Civil szervezetek.* A civil szervezetek szerepe eltölpül a beregszászi esetben, ahol a főiskola fölavatására a magyar kultuszminiszter is megjelenik. Erőtéljes a komáromi esetben, azzal együtt, hogy támogatásuk ellenére is ez a kezdeményezés a legtörekényebb (az etatista kormányzati oktatáspolitikával szemben per definitionem nem tudnak védelmet nyújtani). Jelen vannak a nagyváradi esetben - még akkor is, ha a romániai civil szervezetek államosítva vannak, akár a református egyház státusát tekintjük, akár más szervezetekét. Ettől némileg eltérő a régió kívüli civil szervezetek közreműködése és e közreműködés hatása. A beregszászi esetben ilyen közreműködést nem tapasztaltunk, itt - bár kifejezetten regionális szerepkörű intézményről van szó, mint mondtuk, ez az állami külpolitika szintjén vált "ügygé". Holland egyházi szervezetek viszont aktívan működtek közre a nagyváradi esetben, pontosabban a régióban, ahol vállalkozásfejlesztésbe kezdtek. Ez a történet (szatmári vállalkozásfejlesztés) azonban túllépi jelen vizsgálódásunk kereteit, jóllehet megfogalmazza azt a kérdést, amelyet bevezetőben már fölítettünk: mennyiben modernizálódik az a kapcsolat, amely a bihari vagy a szatmári térségben az ott lakókat egymással a határok ellenére is összeköti. Ha ezekben a kapcsolatokban nem az anyanyelv használat a meghatározó többé, akkor társadalomkutatói szempontból is valószínűsíthető, hogy nemcsak látszólagos kezdeményezésekről van szó, hanem új fejlődési irányról. A felsőoktatási intézmények keletkezésének története azonban egyelőre arról árulkodik, hogy ezekben a térségekben az együttműködést eredményesen egyelőre még a tradicionális térségikapcsolatokra lehet építeni.

2.3 Önértelmezések. Magatartásukat a szereplők - az elmondottaknak megfelelően - hagyományosan értelmezik és mutatják be. E tradicionális önértelmezés két eleme a nemzettudat, illetve a felsőoktatás szimbólikus fölfogása.

a) A *nemzettudat* minden közreműködő részéről az önértelmezés kiinduló pontja. Mindhárom esetben azért kezdeményeznek felsőoktatási intézményt, mert arra a nemzeti közösségnek van szüksége - ennek megfelelően azért támadják ezeket a kezdeményezéseket, mert nemzeti szeparatizmushoz vezetnek (a "magyar" elnevezést pl. egyetlen esetben sem szabad használni). Az persze természetes igénye a lakosságnak az adott régióban, hogy az anyanyelvén tanulhasson. Ezt azonban egyetlen esetben sem lakossági igényként jelenítik meg - holott ez az igény a statisztikák szerint nagyon is jelen van az adott régióban -, hanem nemzeti igényként, amelynek állami, sőt államközi támogatásra van joga és szüksége. Így tehát a határmenti lakosság felsőoktatás iránti igénye minden fél részéről a nemzeti identitás kihívásaként jelenik meg. Bármennyire szakmai jellegű a képzés (pl. agrárképzés), az ilyen felsőfokú szakmai képzés iránti igény is gyorsan és könnyen átpolitizálódik (a komáromi "városi egyetemet" nemcsak magyarul nem szabad elnevezni, hanem angolul vagy latinul sem).

b) A harmadfokú képzés iránt növekvő igényeket olyan felsőoktatási intézményekkel igyekeznek kielégíteni, amelyek nemcsak képzést nyújtanak, hanem egyúttal *szimbólikus jelentésük* is van. Szerepük, hogy a nemzeti létet erősítsék (vagy, másik oldalról nézve, gyöngítsék, kétségbe vonják), akkor is, ha programjaikra az adott formában nem föltétlenül volna szükség. A magyarországi statisztikák, valamint a középfok utáni képzésre jelentkezők arányát tekintve a harmadfokú szakképzések iránti igények a régióban dinamikusan növekedni fognak. Ezzel az igénynövekedéssel szemben olyan intézményi kínálat áll, amely nem veszi figyelembe az anyanyelv iránti keresletet, tehát számottevő rétegeket elveszt egy intézményközi versengésben. Ez a "piaci racionalitás" azonban hiányzik a szereplők önértelmezéséből. Számukra a felsőoktatás még mindig a föltófelé tartó mobilitás csatornája egy rendies társadalomban, aminek révén uralni lehet bizonyos csoportok társadalmi helyváltoztatását és politikai érdekérvényesítését.

3 Magatartások 2: Túlélés

Korszerűsödő régióközpontok, mint láttuk, vonzzák a körzetükbe eső lakosokat akkor is, ha vonzaskörzetüket határ választja ketté (Bécs és a magyarországi Dunántúl esete). Ez esetben *az államhatár túloldalán lakók mintegy a túlélésükre játszanak, amikor a központba ingáznak*. Az ilyen magatartásokat neveztük el tehát összefoglalóan "túlélési taktikáknak". Megjegyezzük, hogy ezek önmagukat fölszámoló taktikák, amennyiben az egyén sikeres "túlélése" a közösségi túlélés sikerét kérdőjelezi meg (Szabó L. T. 1993). Magyarország északkeleti határai mentén a "felzárkózási stratégiával" találkoztunk. Ilyen "túlélési taktikákat" az Alföld déli határa mentén tanulmányoztunk (Kántor Z. 1997). Hogy megértsük az ilyen magatartásokat, tárgyalni fogjuk ennek a másik régióknak az adottságait, azokat a társadalmi csoportokat, amelyek "túlélési taktikákat" alakítanak ki, végül pedig saját önértelemzésüket.

3.1 A Szeged-Szabadka-Temesvár régió. A régió legfőbb sajátossága, hogy *társadalmi tervszerűen alakult ki, és erőteljesen modernizálódott* a XIX. század harmadik harmadában. A régió több centrumú, ami akadályozza egy körzetközpont kialakulását, mégsem tudja megátolni a Magyarország felé tartó elvándorlást.

a) A Tisza-Marostól délre eső régió csak a XVII-XVIII. század fordulóján szabadult meg az oszmán birodalomtól és tagolódott be a Habsburg monarchiába. Pacifikálása katonai tervek szerint folyt (készítésükben Kempelen Farkas játszott meghatózó szerepet) és a hadsereg hajtotta végre. A lakosságot etnikailag tudatosan keverték, mint ahogy településeiket is tervszerűen építették föl. A régió a mezőgazdasági termelés kitüntetett területévé vált, míg igazgatása hosszú ideig katonai maradt, a császár közvetlen ellenőrzésével ("Vajdaság", politikai függetlenséget és katonai autonómiát garantált). Ezek a körülmények eredeti tökefölszaporítást tettek lehetővé a mezőgazdaság révén, függetlenséget a feudális jellegű önkormányzati közigazgatástól, valamint a származási tudat elhalványulását és a szomszédsági tudat megerősödését.

b) A régió az Osztrák-Magyar Monarchia létrejötte óta mezőgazdasági és közlekedési iparral gyarapodott, aminek következtében folytatódott vagy újra kezdődött a betelepülés, most már a Monarchia iparilag fejlettebb területeiről. Míg Szabadka a piacra termelő mezőgazdaság központjává vált, addig Temesvár a Monarchia közlekedési iparának egyik fellegrája lett. Ha lett is volna tradicionális társadalma ennek a régióknak, ennek a fejlődésnek a révén fölbomlott volna. Maga a régió sok szempontból inkább a Pozsony-Bécs-Győr térségre, mintsem a bihari, a szatmári vagy a beregi térségre emlékeztet.

c) Annál is inkább, minthogy ez a régió is több központú, akárcsak Magyarország északnyugati határszéle. A több központúság azt jelenti, hogy egyik vonzasközpont sem tudott a régió egyedüli vonzasközpontjává fejlődni. Mint láttuk, sokkal inkább egyfajta munkamegosztás alakult ki köztük, ami a mai napig érzékelhető. A régió potenciális vonzasközpontja Temesvár lett volna, ha az impériumváltás ezeket a folyamatokat nem fékezi le. (Pozsony példája.) Budapest nagyjából hasonló hatást gyakorolt volna a régióra, mint amilyent Bécs gyakorol most az említett északnyugat-magyarországi határszél esetében.

3.2 "Túlélő" csoportok és taktikák. A régió lakossága etnikailag vegyes, tehát nem érvényes rá a tradicionális térségek jellegzetessége, az egy nyelvű kommunikáció. Mégsem mondhatjuk, hogy a "túlélési taktikák" mindenkire egyaránt érvényesek volnának.

a) Az 1989/90-es fordulat, Jugoszlávia fölbomlása, majd pedig a szerbiai háborúk óta Szabadka elvesztette azt a vonzását, hogy rajta keresztül más országok állampolgárai (elsősorban magyarok és magyarországiak) Nyugatra távozhattak. Azt a vonzását is jórészt elvesztette, amit a magasabb életszínvonal és a bőségesebb kereskedelmi ellátottság jelentett. Temesvár sokkal inkább Románia belseje felé gyakorolt vonzást, mintsem a határ jugoszláv vagy magyar oldalán élők felé. Szeged és Budapest vonzása viszont fokozatosan kiemelkedett. Közvetlenül a fordulat után, a jugoszláv háborúk megindulásáig Szeged mint a csempészetet, attól kezdve a balkáni maffiát (is) vonzotta. Budapest klasszikus szolgáltatásokkal vált a régió vonzásközpontjává (légikapu a nemzetközi közlekedésben, szállodalánc és bankrendszer).

b) Ha az illegális mozgásoktól eltekintünk - amelyek persze ugyancsak a határközi együttműködések változatai, csupán szellőztetni nem ildomos őket -, akkor megállapítható, hogy *ez a központ elsősorban magyarul beszélőket, iskolázottakat és fiatalokat - főként férfiakat - vonz.* A vonzás nem terjed ki a napi munkavállalásokra vagy a szolgáltatásokra (illegális szolgáltatásokat kivéve, amelyekkel viszont a jószerevel a Duna-Tisza köze tele van). Ebben a tekintetben Bécs szerepe példaszerű, mert a Dunántúl északnyugati felére nézve meghatározó. A Szeged-Kecskemét-Budapest tengely viszont az említett illegális "vállalkozások" és vállalkozók mellett főként a magasan képzett fiatalokat vonzza.

c) "Túlélési taktikák" az olcsó és elméletigényes (műszaki) képzettség megszerzésétől az ún. állásbörzéken és magyarországi részképzésekben való részvételen keresztül a budapesti legális, féllegális és illegális elhelyezkedésig terjednek. Ezen a szűk és igényes munkaerő-piacon csak kevesen tudnak megkapaszkodni, helyt állani. Éppen a kevesek válnak azonban olyan szerep modellé, amely egyre szélesebb körökben hódít. Nem csoda, ha a régióban működő felsőoktatási intézmények egyre kevésbé kooperálnak, nincs érdeklődés irántuk. A fordulat előtti, többé-kevésbé sikeres kooperációkat nem a fogyasztói igények kényszerítették ki, sokkal inkább a politikai elit összefogása és együttműködési vágya. Mióta ezek a készletések megszűntek, gyakorlatilag megszűntek az egyetemi együttműködések is. Helyettük az ingázás a határ egyik oldaláról a másik felé mind kifejezettebbé válik.

3.3 Önértelmezések. "Túlélési taktikákat" modernizációs, nem pedig tradicionális ideológiával értelmezik.

a) Az elvándorlással kapcsolatos önértelmezések közt a nemzeti, hazafias, patrióta stb. önértelmezés ritkán fordul elő. Még akkor sem, ha világos, hogy az egyéni elvándorlások a régióban maradtak modernizációs esélyeit egyértelműen rontják (az ún. fogoly-dilemma mintájára ez egy nyereséget is, veszteséget is maximalizáló játszma mintájára képzelhető el). Sőt, Budapestet és Magyarországot is sok esetben csupán a vándorlás egyik állomásának tekintik nagyobb európai vonzásközpontok irányába.

b) Nagy szerepet játszanak viszont a munkahellyel, elhelyezkedéssel, képzettséggel és jövedelemmel kapcsolatos elvárások és magyarázatok. Etekintetben *az elvándorlók hasonlítanak az 1980-as évek magyarországi fiatal munkavállalóira*, akik szintén a munkahely minőségét, a társas kapcsolatokat, az alá-fölérendeltség meglétét vagy hiányát tekintették meghatározó tényezőnek a munkahelyen maradásban vagy a munkahely megváltoztatásában. A régióban elvándorló (főként romániai) fiatalok értékrendszere és elvárásai a magyarországi nyolcvanas éveket tükrözik vissza.

c) Szintén fontosak az élet minőségével kapcsolatos vélt vagy valóságos előnyök. A társas kapcsolatok, lakáslehetőségek, szabad mozgás, szélesebb körű fogyasztás lehetősége mellett demokratikusabb köz- és magánéleti viszonyokat tapasztalnak és / vagy várnak az elvándorlók a vonzásközpontokban. Mindez társul azzal a reménytelenséggel, amellyel az otthoni (romániai, szerbiai) viszonyokat kommentálják. Az értékeknek ez a rendszere egyértelműen tükrözi a tradicionális kapcsolatoktól való elfordulást és egy modernizációs ideológia átvételét, amely nagyjából a nyolcvanas évekből származik.

A magatartásoknak ez a második típusa nem kedvez a határmenti együttműködés tradicionális fölfogásának, mint ahogy nem kedvez a felsőoktatás hagyományos fölfogásának sem. A régió problémája, hogy az itt élők modernizációs ideológiával értelmezik azt, amit tesznek, miközben a valóságban maga a térség a határ egyik oldalán sem fejlődik igazán. Ez persze megkönnyíti az elsődleges beilleszkedést a vonzásközpontba, amelynek színvonala azért nem különbözik drámai módon Temesvárártól vagy Szabadkától (míg például Bécs színvonala drámaian különbözik akár Győrtől, akár Pozsonytól). Viszont nem biztosít távlatokat azoknak, akik ide vándoroltak. Az ő útjuk ezek után vagy a továbbvándorlás, vagy a visszafordulás. Meg is kapaszkodhatnak, de akkor osztozniuk kell abban a perspektívában, amit a befogadó térség és a befogadó ország tud nyújtani az ott élőknek.

4 "Régiók Európája": szándékok és eredmények

A "régiók Európája" alternatív gondolatként jött létre az Európai Unió egyértelműbb és hivatalosabb fejlesztéspolitikája mellett. Az átmeneti korszakot tükrözi, amikor még nem lehetett biztosan tudni, mikor és hogyan bővíthető az Unió. Egyben tükrözi azt az alternatív gondolkodást is, amelyet az Unió régebbi elnevezése is tükrözött (European Communities). Az elnevezés mögött a társulás egy lehetséges változata húzódik. Eszerint nem a nemzetállamoknak kellene társulniuk, hanem olyan regionális együttműködéseknek, amelyek aztán új közigazgatási formációk kialakulását is maguk után vonják.

Az 1989/90-es fordulat óta az eredetileg alternatív uniós fejlesztéspolitika egyfajta csatlakozáspolitikává alakult át. A belépésre várakozókat a különböző uniós segélyprogramok regionális együttműködésekre ösztönzik. Ezekben az együttműködésekben - állítják a programok finanszírozói - megkezdődik a csatlakozásra való fölkészülés, mivel ezek az együttműködések az Unión belüli viszonyokat szimulálják. Segítenek tehát a fölkészülésben.

Alább ismertetjük a PHARE CBC (Cross Border Cooperation) célkitűzéseit. Ezeket szembesítjük fenti vizsgálatunk eredményeivel, majd megfogalmazzuk fejlesztéspolitikai javaslatainkat is.

4.1 A PHARE CBC Program.

4.2 Kitűzött célok - tényleges eredmények.

4.3 Javaslat határmenti együttműködések támogatására.

Irodalom

Kézírtos vizsgálati beszámolók

Béres Cs., Mojzesné Székely K. 1996 "Magyar-román határmenti együttműködés a szociális szakemberképzésben, valamint a humán és társadalmi erőforrások fejlesztésében" (kézirat). Debrecen: KLTE Ped tanszéki könyvtár

Híves T., Radácsi I. 1997 "Határmenti térségek történeti-statisztikai elemzése" (kézirat). Debrecen: KLTE Ped tanszéki könyvtár

Kántor Z. 1997 "Jövőelképzelés és kivándorlás" (kézirat). Debrecen: KLTE Ped tanszéki könyvtár

Orosz I. 1996 "Esettanulmány a Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola születéséről" (kézirat). Debrecen: KLTE Ped tanszéki könyvtár

Sidó Z. 1996 "Komáromi városi egyetem" (kézirat). Debrecen: KLTE Ped tanszéki könyvtár

Süli-Zakar I. 1996 "A határon átnyúló (CBC) kapcsolatok kiépítésének lehetőségei és akadályai Magyarország északkeleti határai mentén" (kézirat). Debrecen: KLTE Ped tanszéki könyvtár

Vehrer A. 1997 "Határmenti együttműködés a felsőoktatásban: Szakirodalmi tanulmány" (kézirat). Debrecen: KLTE Ped tanszéki könyvtár

További feldolgozások

Forray R. K., Kozma T. 1992 **Társadalmi tér és oktatási rendszer.** Budapest: Akadémiai Kiadó.

Forray R K, Pribersky A. ed 1992 **A határmenti együttműködés és az oktatás.** Budapest: Oktatáskutató Intézet

Forray R. K., Imre A. 1994 **A határmenti települések együttműködési lehetőségei a szakképzésben.** Kézirat. Budapest: Oktatáskutató Intézet dok.

Glatz F. 1993 **Minderheiten in Ost-Mitteleuropa.** Budapest: Europa Institut

Hüfner K. ed. 1995 **Higher Education Reform Processes in Central and Eastern Europe.** Frankfurt a. M. etc: Lang (Schramm J. ed. *Ökonomische Theorie der Hochschule* Vol 7)

Imre A. 1996 **Határmenti együttműködés az oktatásügyben.** Zárótanulmány a T4917 sz. OTKA-kutatásról. Kézirat. Budapest: Oktatáskutató Intézet dok.

Kogan M ed. 1993 "Higher Education and the Labor Market: A Special Issue." **Higher Education in Europe** 8, 2.

Kovács P. 1996 **Nemzetközi jog és kisebbségvédelem.** Budapest: Osiris

Kozma T 1993 "The expansion of higher education in Eastern Europe: A regional view." **Higher Education in Europe 1993**, 2: 85-96

Kozma T. et al. ed. 1994 **Divided Nations**. (Co-editor: Drahos P.) Budapest: Oktatáskutató Intézet

Kozma T. et al. 1996 **A harmadfokú képzés területi különbségei**. Kutatási beszámoló a Miniszterelnöki Hivatal ifjúsági koordinációs tanácsa számára (kézirat). Társszerzők: Híves T., Radácsi I. Budapest: Oktatáskutató Intézet D 4892

Ladányi A. 1996 **A felsőoktatás nemzetközi statisztikai összehasonlítása**. Kézirat. Budapest: Oktatáskutató Intézet D4880

Morokvasic M. ed. 1984 "Migration in Europe." **Current Sociology 1984**, 2 (thematic issue).

Princz Gy., Teleki P. ed. é.n. **Magyar földrajz III**. Budapest: Egyetemi Nyomda

Rechnitzer J. ed. 1996 **Az osztrák-magyarhatár menti térségek együttműködésének új dimenziói, egy potenciális eurorégió körvonalai**. Nyugat-Magyarországi Tudományos Intézet Közleményei 33. Győr: MTA RKK ÉDO

Seewann G ed 1992 **Minderheitenfragen in Südosteuropa**. München: Oldenbourg

Szabó L T 1993 "Ki vagyok én? Identitástudat és kisebbségi lét." **Educatio 2**: 235-44

Székely E. 1995 **A határmentiség, a határmenti kulturális és oktatási kapcsolatok szerepe Borsodban**. Kézirat. Budapest: Oktatáskutató Intézet dok.

Thematic Issue 1994 "Trends, issues and new laws in higher education". **Higher Education in Europe 19**, 1.